

Den militære e-tjenesten var svært opptatt av sovjetisk og kommunistisk aktivitet i Norge fra første stund etter frigjøringen.

Det er nå på tide at også vi faghistorikere som ikke er engasjert av Stortinget eller regjeringen, gir våre bidrag om de siste 50 årenes historie på feltet de hemmelige tjenester.

Av TORE PRYSER

DENNE artikkelen er aktualisert etter Lund-kommisjonens avsløringer og enkeltpersoners krav om innsyn i mappene sine i overålingsarkivene.

I første omgang er det viktig å få fram hva slags opplysninger som finnes skriftlige kilder som fortsatt er bevart. Når det gjelder den militære etterretningstjenesten er mye av kildematerialet.

Den militære e-tjenesten var svært opptatt av sovjetisk og kommunistisk aktivitet i Norge fra første stund etter frigjøringen. Rapporter fra FO Sikkerhetsstabens Personellsikkerhetskontor som ble nedgradert så sent som i 1992, viser klart nok denne interessen. Det er verdt å merke seg at overvåkingen startet før den kalde krigen. Hvordan artet russelbildet seg slik det framtrer i dette for almenheten til nå ukjente kildematerialet?

Trusselbildet

En rapport som gjelder perioden fra juni 1945 og ut desember 1946 viser at e-tjenesten tenkte seg et trusselbilde i tre stadier. Det første stadiet umiddelbart etter frigjøringen gjaldt folk som hadde vært krigsfanger i Sovjetunionen, og som nå skulle sendes tilbake til Norge. Faren var tilstede for at enkelte av disse ble sluppet fri mot å forplikte seg til å spionere for sovjetisk etterretning, mente man. Dernest var det frykt for såkalte «displaced persons» som potensielle agenter både i Norge og i britisk okkupasjonszone i Tyskland, hvor i norsk brigade var stasjonert. En tredje fryktet e-tjenesten at Sovjetunionen ville forsøke å utvide sin kontroll over norske kommunister og bruke disse for egne formål.

Mer spesifisert tenkte norsk militær e-tjeneste at sovjetisk etterretning ville operere på følgende måter:

- Rekruttering av tyskere og andre såkalte «displaced persons».
- Rekruttering av frontkjemper fra Østfronten tatt til fange av Sovjet som ble sendt hjem til Norge, og av tidligere NS-medlemmer.

- Fornylse av kontakter med NKP-kurere fra krigsårene som hadde trafikkert ruter mellom Norge og Stockholm.

- Fornylse av kontakter til nordmenn fra Finnmark som hadde vært i sovjetisk tjeneste under krigen som partisanere, radiotelegrafister, ubåtloser o.l.

- Fornylse av kontakten med kommunister blant norske sjøfolk i handelsflåten, særlig gjennom gjenoppliving av det kommunistiske internasjonale Sjømannsforbundet (ISH).

- Anbringelse av hemmelige agenter i ledende stillinger sentralt i statsadministrasjonen.

- Infiltrering i de væpnede styrker.
- Infiltrering i fagforeningene.
- Påvirkning av pressen.

Rekruttering av tyskere

Hva mente så e-tjenesten helt konkret å kunne legge på bordet fram til 1947? Når det gjaldt rekruttering av «displaced persons» nevnes en organisasjon fra november 1945 og «tilfellet» Alexander Kalkowski. Kalkowski var en sovjetisk agent som ble arrestert i mars

1946 og som deretter ga opplysninger til den norske e-tjenesten.

Kalkowski hadde ankommet til Norge sommeren 1945 i tilknytning til den sovjetiske militærmisjonen og den spesielle misjonen som hadde ansvaret for screening og repatriering av russiske krigsfanger internert i Etterstad leir i Oslo. En av nazistene han rekrutterte var marinelegen Ferdinand Lubitz (født i Østerrike 1895), som oppholdt seg på det tyske militærpsykiatriske Hønefoss. Kalkowski rapporterte også om sin forbindelse med russerne Bierkowski og Jodwalkis, som han påsto ledet etterretningsgruppen i leiren på Etterstad. Det hører med i bildet at den norske e-tjenesten var i tvil om de to sistnevnte faktisk eksisterte.

Ifølge Kalkowskis forklaring ble Lubitz sendt til Stavern til en Kapitanleutnant zur See, Kurt Albers (født 1919 i Hamburg). Fra ham mottok Kalkowski en «Movement Order» på navnet «John Anderson» født i New York. Midt i november bega Kalkowski seg fra Drammen til Kiel med skipet Rosefeld. I Kiel meldte han seg for en dr. Wiese, som videresendte ham til Hamburg. 26. januar 1946 møtte Kalkowski den sovjetiske obersten Gramikov der. Han fortalte at i løpet av de neste seks ukene ville det komme ytterligere seks sovjetagenter til Tyskland fra Norge, tre av dem med radiosendere. Hvordan det gikk videre i denne saken opplyses ikke. Kalkowski ble arrestert 7. mars som mistenkt for spionasje.

I rapporten nevnes også andre mistenkelige sovjetere. 17. mai 1945 ankom journalisten Vasilii Kariakin (født 1905) til Oslo fra Moskva via Stockholm sammen med fem andre personer. 11. juni kom oberst Georg Ovtcharov (født 1900) for å slutte seg til den allierte militærkommisjonen. Alle disse ble betraktet som sovjetiske etterretningsfolk. Hva e-tjenesten foretok seg i forhold til disse er imidlertid ukjent.

Søkelys på frontkjemper

Når det gjaldt verving av tidligere frontkjemper, nevner e-tjenesten tre mistenkelige tilfeller på rekruttering, hvorav bare en ble ansett som sikker. Det var medisinstudenten Olaf Bakke, som hadde blitt tatt til fange av sovjeterne under sluttkampene omkring Berlin 2. mai 1945. Bakke var fra Berlin blitt sendt til Landsberg og deretter internert i leir 390/1 i Konov. Her underskrev han en erklæring om å arbeide for den sovjetiske e-tjenesten mot betaling. Hans kontakt i Norge skulle være en «Jager» som ville oppsøke ham.

De to andre mistenkte var frontkjemperne Bernt Anker og Sverre Linde. Begge forlot Moskva i mai 1946 samtidig med Bakke fra leir 339/7 ved Leningrad. De to niktet imidlertid for at de hadde latt seg verve og fortalte at de bare hadde deltatt på propagandakurs. Anker og Linde hadde desertert over til de sovjetiske linjene i januar 1945. At de slapp hjem til Norge såpass raskt, skyldtes at onkelen til Anker var general Steffens, den norske militærattachéen i Moskva.

Mistenkelige NKP-kurere

Når det gjaldt NKPs kurereruter fra krigen dager som e-tjenesten fryktet skulle bli gjenopptatt, var man særlig opptatt av ruten som Lars Nordbø under dekknavnet «Gustav» hadde opp-

7. juni 1945: Det er fred i landet og Kong Haakon vender tilbake. Umiddelbart etter fredsutbruddet kom kommunistene i e-tjenesten.

E-tjenestens våking før de

rettet til den sovjetiske legasjonen i Stockholm våren 1942. E-tjenesten mente å kjenne til at Nordbø hadde tre assistenter og svensken «Sigvart» til å hjelpe seg.

NKP-kurere Brynhild Strøm navngis også. I rapporten nevnes det imidlertid ikke at både Nordbø og Strøm hadde mistet livet allerede i 1942-43 i kamp med Gestapo. Det må derfor være assistentene e-tjenesten var ute etter. Andre tidligere NKP-ruter som nevnes i rapporten var rutene over Fredrikstad-Halden og Kongsvinger-Trysil som særlig studenten Thorbjørn Thorsen brukte under krigen. I tillegg sistnevnte rute var i bruk igjen i 1946, ifølge rapporten fra e-tjenesten. Videre nevnes NKP-kurere Ture Andersen,

Sverre Sigurdsson, Marius Davidsen, Finn Pettersen og Asvor Ottesen. Sistnevnte omtales som spesialkurer for den tidligere storsabotøren Asbjørn Sunde, som selv også var i søkelyset. I rapporten het det ellers at NKPs generalsekretær Peder Furubotn fortsatt sto i kontakt med den sovjetiske legasjonen i Stockholm og mottok instruksjoner derfra. En kilde som anses som noe tvilsom rapporterte også at Göteborgs Varumagasin i Kalmar i Sverige var et senter for kommunistiske sambandslinjer til Norge.

Søkelys på Finnmarkspartisanere

En Einar Bergevin nevnes som NKP-kurer mellom Kirkenes og Nord-Sverige. Men også her poengteres at kilden

er noe upålitelig. I oktober 1946 rapporteres det om tre hemmelige kommunikasjonslinjer mellom Finnmark og Sovjetunionen ved Jacobselv, Melkefoss og Skogfoss. I november samme år meldes om tre sovjetagenter i Kibergområdet, nemlig Emil Isaksen, Ragnvald Mikkelsen og Otto Marenius Larsen. E-tjenesten synes ikke å være klar over at de tre på dette tidspunkt satt arrestert i Sovjet. Det ble påstått at de sto i kontakt med en Hans Moen, en bygningsarbeider som etter krigen bodde i Jens Bjelkesgate i Oslo. Endelige nevnes en kureroute Narvik-Kiruna som kommunister ansatt ved jernbanen hadde tatt i bruk igjen.

Det må nevnes at i det frigjorte arkivmaterialet fra 1992 fra FO Sikker-

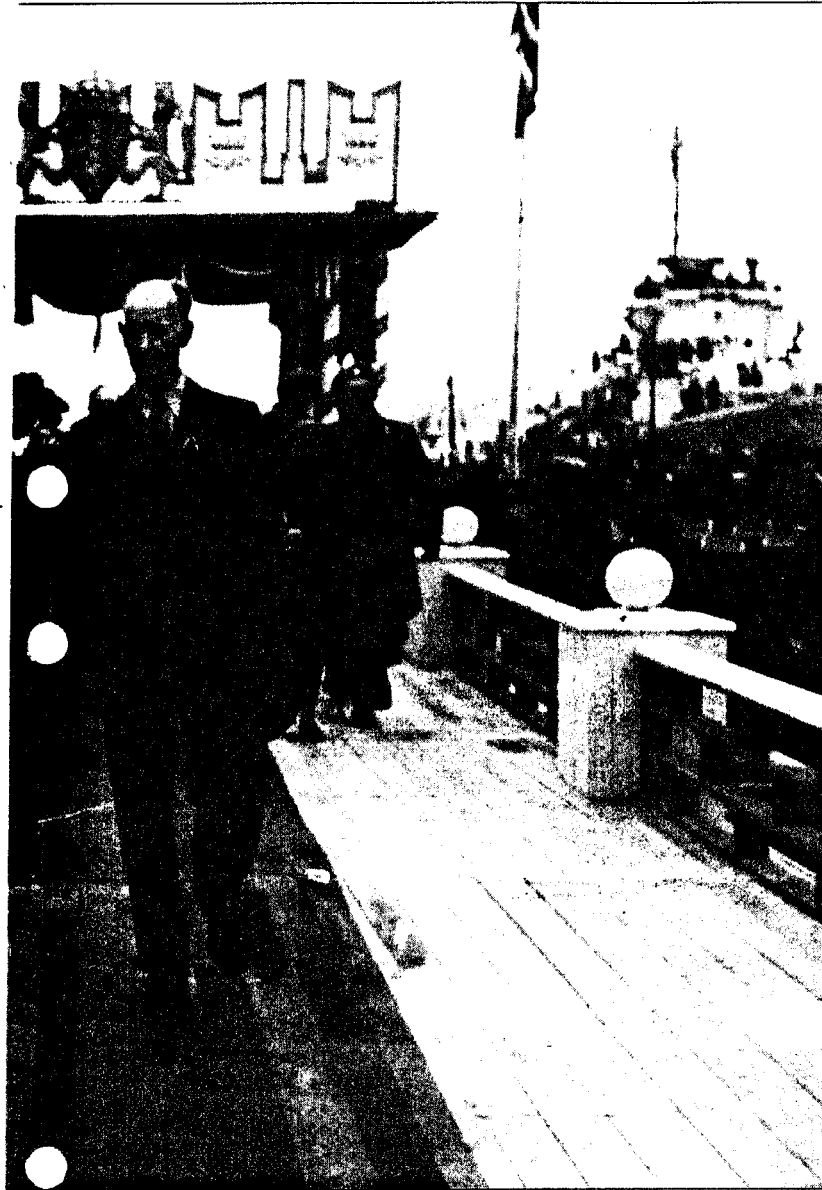

Foto: NTB

politiske over- kalde krigen

staben også finnes nøyaktige nav-
ter over nordmenn som hadde vært
jetisk tjeneste som partisanere un-
krigen. Listene stammer fra det
ke nazi-kontrollerte Statspolitiet i
enes, og er basert på avhør med
isanere som var blitt tatt til fange i
ge under krigen. Det dreier seg om
lmenn som tjenestegjorde i det som
toldsviis kalles «Marinegruppe
0» og «Armegruppe NKVD», like-
s navnene på de sovjetiske offiser-
om ledet disse gruppene. I alt navn-
6 nordmenn som arbeidet for
VD og hele 17 i tjeneste for marine-
ypen. De fleste nordmennene var
«berg. I tillegg navngis en del nor-
kontakter i Finnmark. Larsen, Mik-
en og Isaksen som fortsatt regnes

som operative i 1946, hørte blant de
sistnevnte.

Kommunister i handelsflåten

Den militære e-tjenesten satte også
søkefysen mot sjomenn i den norske han-
delsflåten. En tidligere kommunist og
motstandsmann som det ble tatt in-
teresse for, var Arne Lund. Han var sjø-
mann på «Brabant» og omtales nå som
kurer på ruten Oslo-Antwerpen. E-tje-
neste mente at Lund formidlet rappor-
ter til nordmannen Oscar Hedin, kom-
munist og sekretær for Sjømannsfor-
bundet i Antwerpen. Hedins forbindel-
se igjen skal ha vært en Durand i Paris
og tyskeren Georg Muller (født 1911).

Videre hevdet det at Muller sto di-
rekte under kommando av en Herman

Johan Radatz (født 1909). Radatz om-
tales som en framtrædende sovjetisk ku-
rer og medlem av Det internasjonale
Sjømannsforbundet (ISH), som Kom-
tenkes også for å ha stått i direkte for-
bindelse med Lund.

En annen registrert forbindelse var
legen Arne Halvorsen bosatt i Kjøberg-
veien. Han var mistenkt for å være for-
bindelse til Wollweber-organisasjonen
som opererte i Skandinavia og andre
europæiske land med sabotasje mot skip
med forsyninger til Franco-Spania for
krigen. Tyskeren Ernst Wollweber som
sabotasje-organisasjonen er oppkalte
etter, holdt til i Norge et par år før krigen
og bodde i Bålhusveien på Sinsen i

Oslo. Det var også mistenkelig med
Halvorsen at han behandlet russiske
krisfanger. Et besøk på Halvorsens
landsted i Son i september 1946 av
danske Richard Jensen ble videre re-
gistrert. Jensen var en kjent lederskik-
kelse i kommunistenes internasjonale
sjømannsforbund før krigen og også
han tilknyttet Wollweber-organisasjo-
nen.

Det sies ikke direkte i rapporten,
men alt tyder på at E-tjenesten fryktet
at Lund, Hedin, Halvorsen og Jensen
fortsatt hadde tilknytning til den frykte-
de Wollweber-organisasjonen, som
man mente var aktivisert igjen etter krigen.
Derimot knyttes den til noe bråk
sommeren 1946 i forbindelse med et
forbud mot norske hvalfangere på bri-
tiske hvalkokeriet, noe som sies å være i
strid med tidligere avtaler. «Fru Woll-
weber» nevnes i denne forbindelse. E-
tjenesten mente å vite at hun deltok
hemmelig med falsk identitet på NKPs
kongress i Oslo 8-10. juni 1946, og her
overbrakte instruksjoner om at hvalavtalen
med England skulle «saboteres». E-tje-
neste trodde at hennes fornavn var
«Sylvia» og at hun var søster av kom-
munisten Arthur Samsing, som i 1939
hadde forsvunnet under mystiske om-
stendigheter i Danmark.

E-tjenesten viser her at den ikke var
altfor godt orientert. Vurderingen av
Samsing tyder på at man hadde forlest
seg på den tidligere kommunisten og
Gestapo-agenten Richard Krebs (Jan
Valentins) bok *Out of the Night*, utgitt i
New York rett før krigen, og som ut-
kom på dansk i 1946. Wollwebers nor-
ske kone het ikke «Sylvia», men Ragn-
hild født Wilk. Hun var heller ikke sø-
ster, men svigerinne til Arthur Samsing.
Han døde forøvrig ikke i 1939, men 31.
desember 1945 ombord i skipet «Leiv
Eriksson» på vei til New Orleans. Le-
dende kommunister har senere ment at
Samsing ikke led noen naturlig død.

Statsråd Holt og utenriks-tjenesten i
søkefysen Den militære e-tjenesten var
også opptatt av forsøk på sovjetisk infil-
trasjon i regjeringsskretser og utenriks-
tjenesten. Det første ble ansett som lite
sannsynlig. Men Tjenesten unnlot like-
vel ikke å nevne i sin rapport at statsråd
Peder Holt hadde oppholdt seg i Sov-
jetunionen under krigen. I 1943 hadde
Holt skrevet et introduksjonsbrev til
nordmennene Engedahl og Vaakta i
Hammerfest, som sovjetiske agenter
som opererte på Kvaløya ved Hammer-
fest hadde fått med seg. Agentene ble
tatt av tyskerne, men begikk selvmord.
Tyskerne som fikk tak i brevet fra Holt,
trodde at også han arbeidet for den sov-
jetiske e-tjenesten.

Den norske e-tjenesten understreker
i sin rapport at det ikke nevnes noe be-
vis for det, selv om Holt av sovjetiske
myndigheter ble innsett som fylkes-
mann etter den Røde armés innmarsj i
Finnmark høsten 1944.

Men man fortsatte å holde øye med
ham. Redaktør Sverre A. Nilssen i Ar-
beiderparti-avisen *Finnmarken* bekref-
ter at så sent som i begynnelsen av
1960-årene fikk han spørsmål fra over-
våkingspolitiet om Peder Holt var å stole
på.

Et mer alvorlig sovjetisk framstøt
ifølge e-tjenesten var imidlertid forsø-
ket – med polsk hjelp – på å rekruttere
sekretæren i Utenriksdepartementets
pressekontor, Hans Aanesdatt. Dette
framstøtet var knyttet til den såkalte La
Roche-saken som voldte etterretningen
en del hodebry i 1946, og var et forsøk
på å infiltrere norske pressekrefter.

E-tjenesten mistenkte også assistent
i Utenriksdepartementet, Hedvig Au-
bert, for å være sovjet-kontakt. Hun
hadde under krigen arbeidet ved den
norske legasjonen i Stockholm, og var
«elskerinne» til den tyske kommunisten
Franz Stephany, som det het. Stephany
hadde kommet til Norge som flyktning
fra Nazi-Tyskland i 1930-årene, og var
bl.a. redaktør for eksilbladet *Tysklands-
brevet*. På oppdrag fra den daværende
tyske kommunisten Herbert Wehner –
senere ledende vesttysk sosialdemokrat
– ble Stephany sendt på kureroppdrag

til Norge under krigen. Her møtte han
bl.a. kommunistene Just Lippe og Rag-
nar Solheim, sistnevnte også mistenkt
for å være tilknyttet Wollweber-organi-
sasjonen. Etter krigen hadde Hedvig
Aubert fulgt med Stephany tilbake til
Hamburg, hvor hun nå arbeidet ved det
norske konsulatet.

«Man må regne med som en mulig-
het at både frk. Aubert og Stephany ar-
beidet under oberst Ovcharov mens de
var i Stockholm», mente e-tjenesten.

NKPs stortingsmenn- og militære
NKPsstortingsmenn som mulige sov-
jet-agenter ble også vurdert av etle-
neste. Bare to av de 11 ble imidlertid an-
sett som interessante. De to var Jørgen
Vogt og Johan Strand-Johansen. Om
de øvrige ni representantene het det:
«De fleste kommunistiske stortings-
menn er i virkeligheten først og fremst
nordmenn og deres kommunistiske in-
teresser kommer i annen rekke».

E-tjenesten mente også å ha regis-
trert en viss kommunistisk infiltrasjon i
Forsvaret, selv om dette ikke var kronet
med nevneverdig hell. Mistanken gikk
også til det såkalte Militærsambandet
for folkehæren med kontor i Henrik Ibs-
sensgt. 7 i Oslo. Leder for denne orga-
nisasjonen var Kristian Kulstad, en
kommunist som under krigen hadde le-
det Norske Patriots forbund i Sveri-
ge, en organisasjon dominert av kom-
munister og som var lite populær i øvri-
ge norske motstandskretser.

En usikker kilde nevnte også fenrik
Romberg, formannen for Militærsam-
bandet for folkehæren i Narvik. Han ble
også mistenkt for å ha stjålet en hem-
melig rapport som var blitt gjengitt i
kommunistavisen «Norrskensflam-
man» i Kiruna i Sverige.

En løytnant Erling Staff i hæren ble
også sett som mistenkelig, etter at etle-
neste hadde fått hans navn oppgitt av
en arrestert sovjetisk agent. Men det
var likevel ikke sikkert at hans forbin-
delser var av etterretningssmessig bety-
dning. Staff skal ha stått i forbindelse
med en Karl Cus. Ved en anledning
hadde han tilbudt en britisk etterret-
ningsoffiser opplysninger på en måte
som e-tjenesten hadde merket seg. Han
hadde nemlig forlangt at opplysninger
som handlet om Sovjetunionen ikke
skulle gå videre til norske myndigheter.

At løytnanten Johan Støa – kjent
NKPs-er – hadde deltatt i et hemmelig
møte i Fredrikstad 31. august 1946, var
videre registrert av den militære e-tje-
neste. Støa hadde tjenestegjort som
befal i forsynings-tjenesten i politileiren
Gottfrø i Sverige under krigen.

Sersjant Rafael Friedmann i flyvåp-
net ble av e-tjenesten vurdert som et
klart forsøk på kommunistisk infiltra-
sjon. Friedmann hadde jødiske foreldre
som hadde fått innvilget norsk statsbor-
gerkap som flyktninger fra Russland
alt i 1907. Under krigen hadde han tje-
neste i Canada. E-tjenesten hadde
nå registrert at han var medlem av
Tørshov-avdelingen av NKPs ung-
domsforbund og at han bodde i
Bentsebrugaten. Friedmann skal også
ha skaffet 7 kommunister sivilt arbeid i
Luftforsvarets Overkommando. En av
disse var Åse Eriksen bosatt i Jens Bjel-
kesgate som i 1943-44 hadde vært ku-
rer for NKPs. En annen var danskfødte
Ida Eriksen. Begge var vaskekoner i
Overkommandoen.

Når det gjaldt kommunist-infiltra-
sjon i fagbevegelsen rapporterte e-tje-
neste ikke om dette i 1945-46, ut over
– som tidligere nevnt – at hvalfåfæren
trolig ble startet av misfornøyde sovjet-
agenter i Sjømannsforbundet. En kan
merke seg at e-tjenesten omtalte In-
gvadd Haugen – sentral Arbeiderparti-
politiker og formann i Norsk Sjø-
mannsforbund – som en «mann av fast
karakter». Når det gjaldt kartleggingen
av kommunister i fagbevegelsen var
dette et arbeid som alt var kommet i
gang ledet av Haakon Lie og hans sek-
retærer.

Tore Pryser er historiker. Dette er første
del av en artikkelserie om e-tjenesten.